

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՃԱՆՁՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԻՆՔ.

(Շարունակելի).

ԽԲ.

Սոյնընդ գիւղը հին Հոսոյցի՛ գիւղէ պեղը. Խղանգի՛ անանով լեռնա-
 յայտը և նորա այրը. Ճաւայար գիւղը. Թաւարայ լաւարը. Խաւէի
 գիւղը. նորա էջեղեցին. Ուհանի պարտն-լիւնը. Աղաս գիւղէ պեղը.
 Բնիկարաւի ա-խարտեղին. Քաւաւայիտայաց սարը. Հաւաւ գիւղը.
 Կղասարը. Ջընլըւ աղաղէ. Թաւաւայ գիւղի աւերայնը. Քարկոփայ
 լանտի շարը:

Իարալագեազի հեռաւոր տեղերից եւ կրկին իջայ Շարուրի
 դաշտավայրը, կրկին կանգնած եմ Արփայայի զորքադէզ ալիք-
 ների մօտ՝ հէնց այն ձորի բերանումս ուր այդ գետն ազատուե-
 լով ժայռոտ ասիերի ճնշումից՝ դուրս է գալի Շարուրի ընդար-
 ձակ գաշտը, Բլբայ նորոշէն հայազնակ գիւղի մօտ, Գետի
 ձախափնեայ քարոտ նեղ ճանաղաղոյլ ես գնում եմ դէպի վեր,
 գետի հոտանքին հակառակ, Քանիցս անգամ տեսել եմ այդ
 ցեխոտ՝ արագահոս գետը, նորա ասիերը զարգարող շարեշար
 վիշտակնի ծառերը, չալթուկների բազմաձևի մարգերը իւր-
 եանց միջի բազմաթիւ, բիւրաւոր գորտերով, որոնք ամեն ան-
 գամ իւրացնում են անցորդի ականջը իւրեանց կուայ. կուայ-
 ներով: Քանիցս անգամ այդ տեղ ենթարկուած եմ ձմեռային
 սառը ջրաբեր քամիներին և կամ ամառային շնչաօպառ շրե-
 րին կամ միլիոնաւոր մոծակների աննահանջ յարձակման:
 Բայց ընթերցողներին ի՛նչ փոյթ, նորանց ի՛նչ պէտք են այդ
 դժուարութիւնները, նորանց հարկաւոր են ուշագրութիւն
 գրաւող հետաքրքիր նիւթեր: Այս է և իմ նպատակս, այս է և
 իմ ցանկութիւնս որ կարելոյն չափ գոհացնեմ ընթերցողի բազ-
 մատեսակ պահանջը այն երկրի վերաբերութեամբ, ուր նա
 երևակայութեամբ ճանապարհորդ ում է ինձ հետ:

Այսպէս ուրեմն. ես նորից մտնում եմ Արփաշայի խոր աւազանի մէջ, նորից շարունակում եմ ճանապարհս և ահա աջ կողմում գետի ձախ ավում լեռները ճեղքւում, հեռանում են միմեանցից և բանում են առաջս բաւականաչափ նեղ, բայց երկայն հովիտ չոր և ցամաք: Այդ տեղ չկայ կանաչ խոտ, չկայ ջրի կաթիլ, չկայ մի թուփ, այլ կան բազմաթիւ քարեր: աւազ և ջրի հոսանքի տեղ: Անձրեւից մօտակայ լեռներում կազմուող գետը այդ տեղից հոսում է դէպի Արփաշայ և իւր յետեւից թողնում է քար, խիճ և աւազ:

Հինգ կամ վեց վերստ Արփաշայից հեռացած՝ յիշեալ հովտով աստիճանաբար բարձրացած, ես հասնում եմ մի տաճկաբնակ գիւղ Եայիջն անունով, որ գրած է լեռներով շրջապատուած մի բաժակի մէջ: Շարուրի տօթից երկնքի շրջից նիհարացած՝ թալկացած՝ ես զովացնում եմ ծարաւս այն օտւնորակ աղբիւրից որ բղխում է գիւղի մէջ քարի ահագին բեկորի տակ: Բացի այդ՝ կայ և մի այլ առուակ սարերի աղբիւրից կազմուած, որով կենդանութիւն են ստանում Եայիջնի այգիները: Առուակն իւր սակաւութեան պատճառով չէ հասնում Արփաշային: Քիւղի մէջ՝ բլուրի վերայ կառուցած է ցիւպլատ ամրոց իբրև պատուարան Վարաբաղի թուրքերի երբեմն ասպատակութիւններից, որոնք յաճախ պատահում էին պարսից և օսմանցոց փոխադարձ կռիւների ժամանակ:

Եայիջին Գարալագետի բազմամարդ գիւղերից մինն է: Նա ունի 2000 բնակիչ: Այժմ նա նշանաւոր է իւր բազմաթիւ էջերով: Արգարև Գարալագետում կամ Շարուրում ոչ մի տեղ չկան այնքան էջեր, որքան Եայիջում, մինչև անգամ, անգամ են, պետական կամ հասարակական հարկը բաժանում են ունեցած էջերի թուով: Այլ գիւղերում բեռը, խուրձը և այլ ծանրութիւնները կրում են գիցուք եզներով, գոմեշներով, ձիերով, սայլերով, իսկ Եայիջում՝ հեղ ու խոնարհ էջերով:

Այժմեան Եայիջին չունի ոչ մի հայկական նշոյլ, ոչ մի յիշատակ (Շօպէնը*) նուաստօրէն կարծում է, որ Եայիջին

(*) Шопен, истор. пвт. состояние арм. области ст. 279.

պէտք է լինի Խորենացու յիշած Մարակերտն Շարուրայ դաշտում: Յայտնի բան է, Շօպէնը այդպէս է կարծում այն յոյսով որ դուք նորանից չպահանջէք ոչ մի պատմական անկասկած: Իսկ ես կարծում եմ որ նա պէտք է լինի Հօղոյի գիւղը, Յովսէփ կաթողիկոսի ծննդավայրը, այն Յովսէփի, որ այնքան նշանաւոր դեր ունեցաւ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, հինգերորդ դարում: « Իսկ զաթուռ եպիսկոպոսապետութեանն ի տեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտ Յովսէփ քահանայ ի Վայոյ ձորոյ, ի Խողոցիմ գեղջէ » 1) « Սուրբն Յովսէփ ի Վայոյ ձորոյ՝ ի գեղջէ Հողոցմանց » 2) :

Իմ կարծիքս հիմնում եմ Օրբելեան Սմբատ իշխանի մի յայտնի արձանագրութեան խօսքերի վերայ: Յիշեալ իշխանը 710 հայոց կամ 1261 Քրիստոսի թուականին Ամաղուի նորավանքում թողել է մի արձանագրութիւն, որի մէջ կայ և հետեւեալ պարբերութիւնը, « Յետ այսմ և տուպք զԱզատ գիւղն իւր ամէն սահմանովն շրջակայ լերամբ և դաշտով, սկսեալ ի բարձր գիտաւոր սարէն, որ Քառակախալաց կոչի մինչ յերուանն Հողոցմոց և ձաւաձոր և ի գլուխն Ակոռոյ » 3): Ով ի մօտոյ ծանօթ է արձանագրութեան յիշած աշխարհագրական կէտերին, նորա համար պարզ է, որ Քառակախալաց գիտաւոր բարձր սարը դրած է այժմեան Խաչիկ գիւղի գլխին՝ դէպի արեւելք, որ այժմ բառացի թարգմանութեամբ թուրքերի և հայերի բերանում կոչվում է Ասլանջուղ: ձաւաձոր գիւղը, որ այժմ կոչվում է Ջղազիւր, գետեղուած է մի ձորակում, Յայիջի սահմանում. իսկ Ակոռի, որ այժմ կրում է Ախուռի անունը, թրքաբնակ է և դրած է Յայիջից հարաւ և Խաչիկից արեւմուտ, լեռնագօտու ստորտում ուր անմիջապէս սկսում է Շարուրի դաշտի մի մասը: Ուրեմն Սմբատ իշխանի նուիրած Ազատ գիւղի սահմանա-

(1) Խորենացի. գիրք Գ. գլ. 67.

(2) Եղիշէ (Մոսկուայ) երես 361.

(3) Օրբել. Պատմ. Նահանգին Սիսական. գլ. 416.

գիծը այժմ դրականապէս որոշ են, այն է Քուռակախաղաց (Ղուլան օյնաղ) սարը, ձաւաձոր գիւղը և Ակոռւոյ գլուխը: Մինում է անորոշ և անյայտ — Հողոցիմը, որ ըստ արձանագրութեան պէտք է լինի ձաւաձորի և Ակոռւոյ կամ Ջղազիւրի և Ախուռի սահմաններում: Հետախոյզը Հողոցիմի տեղը պէտք է որոնէ այդ տեղում, այդ տարածութեան վերայ: Հողոցիմի տեղը գտնելը եղել է ինձ տանջող հարցերից մէկը: Ամբողջ Դարալագեացում քանի՞ տեղ որոնած եմ, քանիցս անգամ հարց ու փորձ արած եմ Հողոցիմի մասին, սակայն իմ ջանքս ոչ միայն սպարդիւն է անցած, այլ և այդպիսի անուն անգամ չէ լսուած ժողովրդի մէջ: Երևում է որ Հողոցիմ գիւղը վաղուց անհետացած է:

Հողոցիմի տեղը որոշելու իրրև միակ պատմական փաստ և տպացոյց ունենալով Սմբատ իշխանի յիշեալ արձանագրութիւնը, ես շատ անգամ հետախուզել եմ բոլոր դաշտերը և տարերը ձաւաձորի և Ակոռի, նոյն և Խաչիկ գիւղի սահմաններում, բայց ոչ մի կէտում չեմ գտած յարմար գիւղատեղի կամ ավերակներ, ուր յայտնագործուէր Հողոցիմը: Միակ յարմարին տեղը այժմեան Եայիջին է, որի Հողոցիմ լինելը տուուել քան հաւանական է: Հողոցիմ գիւղը եղել է ուրեմն Սմբատ իշխանի օրով, 1261 թուականին, իսկ Վայոց ձորի աշխարհագրութիւնից նորոտ անհետանալու միջոցը մեզ անյայտ է: Ընդունելով որ Եայիջին Հողոցիմն է, դժուար չէ ենթադրել որ վերջին կոչումը տեղական թուրքերի բարբառով կարող էր աղջատուել, փոխուել և դառնալ Եայիջի, ինչպէս Աղաւնուձորը գարձել է Այնազիւր, Արեւեսը — Այասի, Եղէգնիօր — Ալագեազ, ձաւաձորը — Ջղազիւր և այլն:

Առանց ապացոյցի: առանց պատմական փաստի Արքեպիսկոպոս Ջալալեանի գիրքը գետեղում է Հողոցիմ գիւղը Մարտիրոս գիւղից դէպի արեւմուտ, այժմեան հայաբնակ Կոռադիղ գիւղի տեղ*): Բաւական է աչքի առաջ ունենալ Յմբատ իշ-

(*) Ջալալ. ճանապ. Հ. Բ. երես. 202.

խանի արձանագրութիւնը, որպէս զի անհիմն համարուի Ձալալեանի գրքի թիւր կարծիքը: Սորա մասին ասածս բաւական է, այժմ այլ բան:

— Դու շատ հետաքրքիր և ամէն բանի մասին հարց ու փորձ անող մարդ ես, ասաց ինձ մի անգամ Եայիջում իւր տանը Յիւսէին բէգը, չե՞ս կամենալ արդեօք տեսնել մեր այրի հրաշալիքը:

— Շատ կցանկայի, բայց ի՞նչ այր և ի՞նչ հրաշալիք, հարցրի ես:

— Այն ժայռապատ լեռան մէջ, ցոյց տուեց մատով Յիւսէին բէգը, մուժ և խօր այրում կան փայլուն ապակէ սիւներ, տներ, որ մոտի լոյսից հազար տեսակ ցոյ են արձակում:

Ի՞նչ կասկած, որ հետաքրքրութիւնս շարժուած ես իսկոյն որոշեցի գնալ և տեսնել այրը: Աերջինը երկու վերասալափ հեռու է գիւղից, Յիւսէին բէգը զգուշացրեց որ ճանապարհը քարոտ է և խիստ դժուար, ուրեմն հարկաւոր կլինին ձիանք, այրի մէջ մուժ է, պէտք է ունենալ մոմեր և ժայռը բորձրանալու համար առաւել յարմար է բորիկ ոտերով: Ձիանքը պատրաստ էին, նոյնպէս և բնաճարպի մոմերը: Մեզ ուղեկիցեցին մինչև 20 երիտասարդ թուրքեր: Ահաւր, որի մէջ այրն է, Եայիջի գիւղի հիւսիսային կողմից պատող շղթայի մի մասն է և կոչվում է Խզանգի: Խզանգին ժայռակազմ է, բարձր, ճակատը մերկ, իսկ գագաթը խոտաւէտ արօտատեղի: Մեր հետեակ ուղեկիցները իրար յետևից ճանապարհ ընկան գէպի Խզանգի: Ես և Յիւսէին բէգը հետևում էինք նոցա:

Կանգնեցինք Խզանգի ստորոտում նախապատրաստութիւն տեսնելու, իսկ ուղեկից թուրքերի մի մասը այժեամի ճարպիկութեամբ արդէն բարձրացել էին մինչև այրի բերանը: Իջայ ձիուց, կօշիկներս հանեցի և օգնութեամբ երկու թուրքի, որոնց մինը առաջս և միւսը յետևիցս, կամաց կամաց, չորքոտանու չնման, ժայռի ճակատի ուղուցիկ մասերը մատերի ծայրերով բռնելով, աջ և ձախ ուղղութեամբ բարձրանում էինք: Ինձանից յետոյ գալիս էր Յուսէին բէգը և մերթ զուարճանում էր, որ իմ օգնական թուրքերը, տեղ

տեղ, առաջինը ձեռքիցս էր քաշում գէպի վեր, իսկ յիսու-
նը ձեռքով բարձրացնում էր: Արևի ճառագայթների տակ,
քրտինքի հոսանքով պատած՝ վերջապէս հասայ մի փոքրիկ տա-
փարակ տեղ, ուր երկու երեք մարդ հազիւ կարող են կանգնել
և ուր բացուում է այրի նեղ բերանը: Կանգ առայ, շունչ քաշե-
ցի, նայեցի գէպի ստորոտը, որ մեզանից ցածր էր մինչև տաս-
նևհինգ սաժէն, նայեցի վեր, ուր սարը կանգնել էր մեր գլխին,
նայեցի հեռու, նայիջին իւր բոլոր տներով, փողոցներով, պար-
տէզներով և այգիներով երևում էր առաջս: Այրի միջից,
ուր արդէն թափառում էր ուղեկիցներին մի մասը, լուում
էին երգերի խուլ ձայներ: Կօշիկներս նորից հագայ՝ զրահա-
ւորուեցինք վառած մոմերով և մտանք ներս:

Այրի բերանը այնքան նեղ է՝ որ մտնելը կատարւում էր
կուզէկուզ, իսկ անցնելուց յետոյ արդէն և լայնանում է և
բարձրանում, ուր ազատօրէն կարելի է շրջել: Ունի մի գլխու-
ւոր հարթ ճանապարհ, երկարութեամբ մօտ 200 քայլ: Սորան
խառնւում էին կողմնակի մի քանի ճանապարհներ իւրեանց
ծայրերի մեծ կամ փոքր խորշերով: Տեղ տեղ բացւում էին
հորեր: Այրի պատերը, յատակը և առաստաղը մերկ քարից
էին կազմուած: Այրը բնական էր, արհեստական սչինչ չունէր:
Շատ զգալի էր երբ արտաքին շոքից յետոյ մտանք սառը և մա-
տամբ խոնաւ այրի մէջ: Քանի հեռանում էի բերանից, որ ար-
դէն արտաքին լոյսը այլ ևս չէր երևում, այնքան առաւել
մթնում էր շուրջս, սառնանում էր օդը և ինձ կտրուած էի
համարում ամբողջ աշխարհից լեռնաժայռի սրտի մէջ: Թուր-
քերի երգերի ձայները շարունակ լուում էին: Այդ թուրքերը
իրբև քաջածանօթ այրին, ցրուած էին բոլոր խորշերում:
Գլխաւոր ճանապարհի ծայրում առաջարկեցին իջնել ստորլեռ-
նեայ բիւրեղային ապարանքը տեսնելու:

Այդ տեղ այրը կորցնում էր իւր հորիզոնական ուղղու-
թիւնը և խիստ թեքւում էր գէպի վայր, մասամբ ևս նեղա-
նում էր: Ոգնակրան թուրքերը նորից սկսեցին գործ դնել
իւրեանց ձեռները առաջից գէպ տալով և յետեւիցս փեշերս
բռնելով որպէս զի չգլորուիմ . . . : Հասայ մի այնպիսի տեղ,

ուր այրը թէ և շատ լայնանում էր, բայց առաստաղից կախուած և յատակից բարձրացող շարերար սիւներից, նորա ծաւալը այնքան էր նեղանում և նեղ ու ծուռ անցքեր ստեղծում, որ ես և թուրքերը շարժւում էինք արդէն կոտորուած և փշուր փշուր եղած սիւների վերայ: Սակայն մեզանից ցած կար էլի այրի ուղղահայեաց և կամ թեք շարունակութիւնը: Աթէ յանկարծ մեր վառած մոմերը հանգչեն . . . Ընչ կանենք մթնում, մոածում էի ես . . . բայց մտիթարւում էի որ թուրքերից շատերը պտտւում էին մթնում, առանց արհեստական լոյսի:

Ակսեցի զննել Եայիջիեցւոց հրաշայիքը, բիւրեղեայ պալատը բիւրեղեայ սիւներով: Արդարև բնութիւնը այնպէս էր կարգադրել, որ այրի առաստաղից կախուած էին բազմաթիւ հաստ կամ բարակ սիւներ կարմրաշէկ գոյնով. սոքա միւս, վայրի ծայրով կամ անմիջապէս հասնում էին յատակին կամ ազատ կախուած էին օդի մէջ: Շատ սիւներ ևս անմիջապէս յատակից կոնաձև բարձրանում էին դէպի առաստաղը, առանց նորան կպչելու: Շատ տեղ առաստաղից կախուած էին սպիտակ ողկոյզներ հաղողի նման հատիկներով: Վերջինները դեռ չէին ծածկուած դրսից կարմրաշէկ գունով, այլ բիւրեղանման փայլ ունէին և գեղեցիկ կերպով անդրադարձնում մոմերի թոյլ ճառագայթները: Ուղեկից թուրքերը անխնայ կոտորում էին այդ սիւները, որոնց կազմութեան վերայ բնութիւնը գործադրել էր շատ տարիներ: Բազմաթիւ բեկորները մեր ոտաց տակ ապացոյց էին որ այն թուրքերը իւրաքանչիւր մտնելու ժամանակ սովորաբար կոտորատել են:

Սիւները տեսնելուն պէս ասացի որ նոքա հանքաբանական լեզուով կոչւում են «ֆալակֆի» և «ֆալագֆի»: Բայց ուղեկից և ունկնդիր թուրքերը այդ երկու բառից ոչինչ չհասկացան. ուստի այդ մթին աշխարհում, լերան խորքերում վայրենի սևկնդիրներին բացադրեցի թէ ինչպէս նոքա կազմւում են անձրևային կաթիլների մէջ լուծուած աղերից լերան դատարկ տեղերում կամ այրերում, թէ ի՞նչ է պատճառը որ նոքա այդպիսի տեղերում են գոյանում, թէ ինչի՞ մի դէպքում

կողմնում է ստալակտիտ և միւս դէպքում — ստալագմիտ։ Վերջապէս որոշեցինք դուրս գալ մթին աշխարհից կանիիկ վերցնելով մեզ հետ հանքի լաւ և բազմաձև մասերից։ Ուղեկիցներս մեծ քանակութեամբ ծանրաբեռնուած հետեւում էին ինձ դէպի այրի բերանը։ Այ՛, ի՞նչ քան լաւ է լոյս աշխարհը... ի՞նչ քան կենդանարար է արտաքին օդը...։ Այրից դուրս գալով նորից շնչեցի ազատ։ Նորից ընկաւ վրայիցս կոսս Մոնտէ Գրիստօի բնակարանի ծանր ճնշումը։

Այրի բերանում ստալակտիտի ահագին պաշարից ջուկեցի այնքան, որքան կարող էր տանել մի ձի և մի խուրջին։ Ընտրեալը յանձնելով ուղեկիցներին, ինքս առաջինը իջայ լեռան ստորոտը, բայց առաւել դժուարութեամբ քան բարձրանալու ժամոնակ։ Հետաքրքիր էր նայել ստորոտից վեր՝ մի գեղեցիկ տեսարանի վերայ, Քուրք քրիտաստարդները ծուռ ու մուռ ճանապարհով ժայռից կամաց կամաց իջնում էին իրար յետեից և նսցանից մինը տեղին յարմար երգ էր երգում քաղցր եղանակով։ Մի այլ տպաւորութիւն էի զգում՝ այդ տեսարանի վերայ... վայրենի տեղ, բարձր օտր, մերկ ժայռ, երգի արձագանք, մարդայծ եամների շարեշար ազատ իջնելը... և սոյնանման երևոյթների տպաւորութեան ազդեցութիւնը անմիջապէս կզգայ նա՛ ով երբ և իցէ ճանապարհորդել է...։ Այժմ՝ այժիս առաջ՝ սեղանս զարդարող Եայիջից վերցրած ստալակտիտների և ստալագմիտների գեղեցիկ օրինակները, ուրիշ հանքերի հետ, մշտական քաղցր յիշատակ են իմ ճանապարհորդութեան Կարալագեազում։ Սոյն ստալակտիտի մի հաստ և ծանրակշիռ բեկոր, միւս արծաթեայ և այլ հանքերի հետ, 1876 թուին իմ ձեռքով բերած և նուիրած Գէորգեան ճեմարանին, պէտք է մնալիս լինի և այժմ (գուցէ առանց վերնագրի) յիշեալ ձեմարանի թանգարանում։

Խզանգի լեռան հիւսիսային ստորոտում մի խոր ձորի մէջ ծառազարդ տափարակի վերայ դրած է մի թրքաբնակ փոքրիկ գիւղ Զլապի-ը անունով։ Նա շինած է հայկական աւերակների վերայ, որպիսի գիւղ ժԳ դարում կոչվում էր ձաւաձոր, ինչպէս յիշատակած է վերը Իշիան Սմբատի արձանագրութեան

մէջ: Սուրբ Սարգիս անուենով փորրիկ հասարակաշէն եկեղեցու մնացորդը նոյնպէս և մի քանի խաչքարինք կենդանի ապացոյց են երբեմն հայ բնակութեան: Ճաւաձոր գիւղի ձորով խիտ առ խիտ թփերի տակով հոսում է մինչև Արփաշայ մի պարզ առսւակ: որ իւր սկիզբն վերցնում է Քարկոփայ վանքի շրջակայքից: Արնէտ գիւղի աւերակներէից: Ճաւաձոր Դարալագեազի հայերի լեզուով նշանակում է կէ՛, որով խուրց են կապում: Գուցէ սորանից է ծագել հին գիւղի անունը: Խաչիկեցիք և այլ հայեր Զղազիւրին երբէմն ձաւաձոր են կոչում. իսկ վարդաւառին ուխտ են գնում ձաւաձորի Սուրբ Սարգիս եկեղեցուն:

Նայիջու, իսկ երբեմն Յովսէփ եպիսկոպոսապետի ծննդավայրին հրաժարական տալով բարձրացայ դէպի արեւելք, դէպի հայաբնակ Խաչիկ գիւղը: Նայիջու գլխին, ճանապարհի եզրում բղխում է մի յորգառաւ աղբիւր և հոսում է դէպի Նայիջու այգիները: Աղբիւրից բաւականաչափ անցած՝ ահա մեր առաջ բացւում է լայն բարձրագիր դաշտ կանաչագոյն արտերով ծածկուած: Դաշտից հարաւ սարի բարձրութիւն է, որի հարաւային ստորոտում Ակոռի կամ Ախուռի գիւղն է, ուրեմն յիշեալ բարձրութիւնը Սմբատ իշխանի արձանագրութեան մէջ ասած Ակոռի գլխին է: Դաշտի արեւելքը— Խաչիկ գիւղն է, իսկ դէպի հիւսիս Քարկոփայ վանքն է և այն առուակի ձորն է, որ Քարկոփից հոսում է դէպի ձաւաձոր: Դաշտի մէջ տեղ բարձրանում է մի բլրակ, որ կրում է Թաւառայ Խաչիկ անունը և որպիսի անուան ծագումը ես չգիտեմ:

Թաւառայ թախտի դաշտը, ուր տատանում են Խաչիկեցուց արտերը, երբեմն եղել է այգիների վայր: Դաշտի արեւելեան եզրում կան առանձին տնակների փլատակներ, վարելուց դուրս են գալի գետնի տակից վազի, ծիրանի և այլ պողատու ծառերի փթած արմատներ: Իսկ հիւսիսային եզրում այժմ էլ կտեսնէք մի ահագին ամբողջ քարից փորած հնձան հաղող ճմլելու համար: Խաչիկեցիք ջարդել՝ տարել են այդ հնձանի կէս մասը գիւղի աղբիւրի առաջ աւազան շինելու համար: Հարաւային եզրից իջնում է դէպի Ակոռի գիւղը մի

ձորակի որի վերին մասում, Խաչիկից ոչ հեռու, երևում է հին գիւղատեղի Մահալ անունով, կան և հին ջրաղացատեղիներ քարէ նաւերով: Քաւարայ թախտից արեւելք՝ սարի լանջով ես բարձրացայ և կէս ժամից արդէն հասած եմ Խաչիկ:

Խաչիկը ունի բարձր գիրք և նայում է Արաքսի, Շարուրի, Վեդի բառարի և մասիսների վերայ, Շարուր — Դարալագեազ գաւառի ծառայող առտիճանաւորները շատ անգամ ընտրում են այս տեղ իւրեանց համար ամարանոց: Բնակիչները Դարալագեազի բնիկ հայեր են, 360 արական և 325 իգական հոգի: Նոր սկսել են ծառեր տնկել գիւղի շուրջը, սակայն նոքա, եթէ հասկանային, վաղուց կարող էին բազմացնել ծառերի շարքերը, շնորհիւ ջրի առատութեան: Խաչիկեցիք ուսումնասէր մարդիկ են: Նոքա շատ վաղուց ունեցել են ձգտում գէպի ուսումը և միշտ ջանք են գործ դրած ծխական դպրոց պահել գիւղում, որի համար կառուցած ունին մի շինութիւն երկու ընդարձակ սենեակից: Խաչիկու դպրոցական գործի պատմութեան մանրամասնութիւնը արձանագրուած է մի այլ աշխատութեան մէջ*):

Խաչիկի ծխական եկեղեցին հասարակ քարից վաղուց շինած է՝ ինչպէս ցոյց է տալի նորա միակ հարաւային դրան վերի արձանագրութիւնը: Խարխուլ, փայտածածի առտատաղը հազիւ կարողանում է պահպանուել բազմաթիւ փայտէ ունների վերայ և այսպիսի մի շինութիւն Ջալալեանի գրքի մէջ (չ. Բ. երես 165) կոչվում է Ջէ և հոյակապ: Արձանագրութեան պատճէնը այս է շի թվ. ՌՃԼ. 1130) շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս անուամբ Աստուածածին. ի թագաւորութեան Շահ Սուլեյմանին, հայրապետութեան Տեառն Յակորին, ամէն: Զալալեանի գիրքը խեղճ եկեղեցու պատկանելի հասակից քսաներկու տարի պակասեցրել է (ՌՃԼ): Հայրապետ Յակորը Ջուղայեցի Յակոբ Գ. կաթողիկոսն է, որ մեռաւ Կոստանդնուպոլսում 1129 հայոց թուականի օգոստոսի երկուսին, այն է եկե-

(*) Գալքեր. Դպրոց. գործը շար. Դար. գաւառում. Արձագանք 1887 № 9 եւ չտպագրուած շարունակութիւնը:

դեցու շինութիւնից մի տարի առաջ. բայց նորա մահուան լուրը մի տարի գուցէ և աւելի ուշ է հասել Խաչիկ:

Խաչիկեցիք զբաղուամ են հողագործութեամբ (ցորեն, գարի և կորեկ) և մասամբ անասնապահութեամբ: Խուրձը կրում են եղների, ձիանց և էշերի վերայ բարձած. Կալը կասում են կամնով և ոչ ջարջառով: Իշխանութիւնը մի քանի անգամ փորձել է ցանել տալ նորանց Ռուսաստանի հատաբոյս, գուցէ Քրէյկիայ, բայց ապարդիւն: Սորա տռիթով բազմիցս լսած եմ նսրանցից ծիծաղաշարժ պատմութիւններ:

— Պէտք է որ 1850 թուին լինէր, պատմում էր ինձ իւր համագիւղացիների առաջ ուստայ Ուհանը, մովրովը որ Քեշիշքեանդ էր նստում, եասաւուլ ուղարկեց ամէն գիւղ, էնպէս էլ մեր գիւղը, իթէ վեց համբայ ու մի եաբու ձի վերկենան գան Քեշիշքեանդ սերմ բերելու: Դէ մովրովի հրամանն էր, ո՞վ կարող էր չլսել, եաբուն ու վեց համբան գնացին ու կանգնեցին մովրովի առաջ: Մովրովը նրանց հետ ուղարկել էր տունը երեք գրուանքայ ցորենի պէս մի բան, որ ցանեն և իրան լաւի ու վատի հաշիւ տան: Ժողովուրդը կասկածի մէջ ընկաւ: Մինն ասում էր իթէ չցանենք՝ մովրովը կթագի: Միւսը պընգում էր իթէ որ ցանենք, լաւ դուրս գայ, մեր հողերը կտան ուսաներին. երրորդը՝ թէ որ ցանենք՝ դրա համար աւելորդ հարկ կառնեն. Չորրորդը ասում էր իթէ ումը լաւ դուրս գայ՝ նորան կտանեն Ռուսէթ ու մուժիկ կշինեն: Մի խօսքով չցանեցինք, մի կերպով մովրովին էլ շահեցինք որ սուս կենայ, մենք էլ փորձանքից ազատուեցինք: Ձէ, մեր աչքը վախենում է, ծիծաղելով շարունակում էր ուստայ Ուհանը. 1873 թուին յանկարծ մի լուր ասարածուեց թէ բարդի ժառերի վերայ խարջ պէտք է դնեն և թէ Վէդի բասարում ամէն մարդ իւր ծառերը կտրում է որ խարջ չդնեն: Այդ լուրը սուտ էր թէ ուղորդ, ես չգիտեմ, բայց լսեցին թէ չէ սկսեցին կտրուել մեզանում, Մալիշկայում, Այարում և ուրիշ գիւղերում. . . . :

• Բա՛ մենք ի՞նչ ենք հասկանում, սարի ժողովուրդ ենք, աշխարհ չենք տեսել, մարդ չենք տեսել, մեր հեռու տեղը Երեւանն է ու նախճուանը: Հիմայ էլի լաւ ենք, աչքաբաց ենք:

Ծառայողներ են գալի մեր մէջ, վարժայեւոններ են գալի երիտանցը ուսում տալու, նորանցից բան ենք լսում, բան ենք սովորում: Մի քանի տարի առաջ խելքը գլխին մարդը մեր տէրտէրն էր, որ, ինչպէս տեսել ես, մինին երդմցնելու ժամանակ շուրջառը ինքն է ծածկում, երթմնաթերթը ուրիշին կարդալ տալիս, ստորագրելիս էլ ուրիշն է նորա տեղ ստորագրում:...

— Հապա ինչի՞ այդպիսի քահանայ էք ընտրել, միթէ այլ արժանաւոր անձը չկար. հարցրի ես:

— Քու աղբաթը խէր ըլի, ծիծաղելով պատասխանեց Ուհանը, քահանան իս իմ եղբայրս է. մենք էլ գիտէինք որ նորա կարգալը թքով է կպցրած, բայց մի քանի հոգով նորան վեր առած զնացինք էջմիածին և առացինք կամ սորան ձեռնադրէք մեզ վերայ քահանայ կամ թէ չէ ամենքս էլ կթուրքանանք, Յետոյ, շնորհակալ ենք, ձեռնադրեցին... Զէ, քեզ ասեմ, ինչքան էլ բռի, կսպիտ մարդիկ լինենք, ամենքս էլ որ միասին լինենք՝ էլի բան կհասկանանք, բան կշինենք, բան գլուխ կբերենք, նորից շարունակեց Ուհանը. այ, մեր հոգերը մուլքից տգտեցինք, թագաւորական շինեցինք, մուլքագարները ոչինչ չկարողացան անել մեզ:

Միթէ՞ Խաչիկը մուլք է եղիլ երբ և իյէ, հարցրի ես:

Ինչպէ՞ս չէ, պատասխանեց Ուհանը. Ռուսների տիրապետութիւնից առաջ մեր գիւղը քիչ էր մնացել Եսայիջեցի թուրք ըէգերի ձեռքում մուլք դառնար, մի քանի ժամանակ էլ բազմաթիւ տուրք, Ռուսների ժամանակն էլ տուրք, բայց յետոյ դէմ կացանք, հակառակուեցինք, իշխանութիւնը մեր կողմը բռնեց և մեր հողերը շինեցին թագաւորական: Գորա պատմութիւնը սյոսպէս է, եթէ գլխացաւանք չլինի հրամանոց, գիւմեց ինչ Ուհանը, ես մի քիչ հեռուից կսկսեմ, Գեռ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ Գարալագեաղին տիրում էին մի քանի բէգեր: Եսայիջում եղել է նոյն իսկ գիւղացի մի Եռաչիմ բէգ, որ կառավարում էր Եսայիջի, Խաչիկ, Առփայ, Զիվայ, Տանձիկ և Ախուրի գիւղերը: Կառավարիչը ձմեռը կրնակուէր Եսայիջումը, իսկ ամառը մեր Խաչիկումը: Գարալագեաղի թուրք բնակիչները Դարալագեաղ են: Մի կառավարիչ իւր մարդիկնե-

բով յարձակուամ էր միւսի վերայ և կողոպտում էր: Ղարաչուլուն շատ անգամ յարձակուել է Իրազիմ՝ բէգի գիւղերի վերայ: Իրազիմ բէգը, բացի գիւղերը կառավարելուց, հաւաքում էր ժողովրդից հարկ Շահին հասցնելու:

Իւր ժողովրդին յարձակումներից ազատ պահելու համար նա զանազան գիւղերից մարդիկ բերել տուեց և իրաչիկում մի բերդ շինել տուեց հիմքը քարից: Վերէն ցեխից, թուանգ գցելու տեղեր էլ շինել տուեց: Բերդը մի պարիսպ էր մի մեծ դռնով: Քառասուն թուականի շարժը քանդեց նորան, հիմքն էլ գիւղացիք քանդեցին: Սկզբումը Խաչիկեցիք բերդ շինելուն դէմ են եղել, բայց ահն ու վտանգը աչքի առաջ ունենալով համաձայնել են: Արդարև բերդը կանգնելուց յետոյ՝ Խաչիկի ժողովուրդը իւր ապրանքով վտանգի ժամանակ պատասպարուում էր նորա մէջ: Իրազիմ բէգը իւր արած լաւութեան փոխարէն խնդրեց որ ամէն տարի տանք նորան ձիւ գարի (պթարիասի): Մուլքադարութեան սկիզբը Խաչիկում սատ: Իրազիմ բէգի մահից յետոյ գիւղերի կառավարիչ (սուլթան) ելել է նորա մեծ որդի Աբաս Ալին: Սա հօրից առաւել պահանջող եղաւ: Աթարիասի հետ պահանջեց և ցորեն 30 բաժնից չորսը: Սորա ժամանակ Շահը կառավարիչ էր նշանակել Վալի խանին: Վրացի ծագումով, սր նստում էր Խաչիկում: Վալիխանը թէև կառավարչական մասը առաւ իւր ձեռքը, բայց մեր գիւղի մուլքադարական իրաւունքը մնաց Աբաս Ալի սուլթանի վերայ:

Երկու տարից յետոյ Վալի խանի տեղ նշանակուեց Քեարիմ խանը: Նա դեռ Նախիջևանից չեկած, նորա որդին Եայիջի գալով մարդիկ էր ուղարկել Խաչիկից երկու գառ տանելու: Վալի խանից Խաչիկում մնացել էին մի քանի վրացի եասուաւուներ, որոնք նախանձից վրայ են հասել և գառները խլել: Քեարիմ խանի որդին անպատուութիւն համարելով այս անցքը՝ ուղարկեց Եայիջեցի Դոստալի բէգին որ գառնոցութեամբ իւր մարդիկներով եկաւ Խաչիկ: Խոջայ Ակոբը, այն Թաթոսի հայրը, որ մի ժամանակ իւր աչջկայ հարսանիքում քեզ առում էր Օհան Օձնեցու պատմութիւնը (գլ. 1Ա.) գլխեց ինձ Ուհանը, Խոջա Ակոբը վազեց Դոստալի բէգի ձին բռնելու: Բայց սա շատ

Ծեծեց խեղճ Խոջայ Ակոբին: Անձրևը պատճառ բերելով ձիանքը կապեց եկեղեցու մէջ, իսկ ինքը իւր մարդիկներով նստեց բեմի վերայ:

Յայտնի բան է, մեզանից ոչ ոք չէր կարող խօսել նորա դէմ, ահը և երկիւղը այնքան սաստիկ էին, որ Եայիջի կողմից մի ձիաւոր երեւալու ժամանակ տղամարդիկ թոնդիրների և ամբարների մէջ էին թաքցում, իսկ կանայք ձորերը և խուլ տեղերն էին փախչում որ ազատուեն ծեծից և անպատուութիւնից . . . : Դոստալի բէգը պատահած մարդկերանց թրի բերանով քշեց տարաւ Եայիջի, բայց ողորմած... խանը խնայեց և անպատիժ վերադարձրեց . . . Գեարիմ խանը գալով արգէն կառավարում էր ամբողջ Դարալագեագը:

Սորա ժամանակ մուլքագարերը այնքան շատացել էին, որ մի գիւղի վերայ մի քանի մուլքագար միանգամից իրաւունք էին յայտնում: Աբասալի սուլթանը շարունակում էր մուլք առնել Խաչիկից և երբ սորա օրով Ռուսաց տիրապետութիւնը եկաւ, մուլքը այնուամենայնիւ էլի շարունակում էր: Այդ ժամանակ երկու կրակի մէջ էինք մնացել, մի կողմից Եայիջեցի մուլքագարը, միւս կողմից Ռուս ամբարդարը մեզ վառում էին: Առաջինը իւր իրաւունքները լայնացրեց և սկսեց պահանջել մեզանից ցորէն, խոտ, եօնջայ, դարման, մի խօսքով ինչ որ հողից ստացւում է, մինչև անգամ աթար: Այդ բաւական չէ՝ պահանջում էին որ այդ բերքը մենք տանէինք և յանձնէինք Եայիջում: Մուլքագարի ծառան (սարքարը—մուլք ժողովորդը) նոյնպէս նեղացնում էր մեզ: Նա իւր կամքով դրօշմում էր կողի թեղը, չքամած ցորենը և ինքը գնալով հաց ուտելու կամ քնելու, յաջող քամին փչելու ժամանակ իրաւունք չէր տալի կալը քամելու, մանաւանդ գիշերները՝ երբ միայնակ, անօգնական մարդը պէտք է աշխատէր: Այս պատճառով սարքեարը շատ անգամ ծեծ էր ուտում: Սորանից յառաջացաւ մեծ դժգոհութիւն ժողովրդի և մուլքագարի մէջ, այն մուլքագարի, որի իրաւունքը խաբեբայութեամբ սկսուեց այժմ քանդուած բերդի շինութիւնից, մեր աչքի առաջ: Ինչ և իցէ 1850 թուականի սկզբում վէճ բայիւք մուլքագարի

Հետ և դատով գործը տարանք, գիւղը շինեցինք պետական: « Այսպէս էին մուլք դարձել Դարալագեազի մի քանի գիւղեր այս և այն՝ գուշի արժէք չաւնեցող, թուրք բէգերի ձեռքում, սրոնք այժմ էլ շարունակուում են տիրապետել ժառանգաբար, շեշտեց ուստայ Ուհանը և շարունակեց թէ Ռուսների տիրապետութեան սկզբում պետական հողերի համար փող չէին առնում ինչպէս այժմ, այլ փողի փոխարէն հողի բերքի 10 բաժնից մինը, այսինքն տասանորդ էին առնում և այս տասանորդը մենք ինքներս պարտական էինք տանել նախիջևանի գաւառը: Աբասաբատ գիւղը, ուրև ամբարգարին յանձնելու: Սա էլ պատճառ բերելով թէ ցորենը կամ գարին պակաս է, մաքուր չէ, խոնավ է և այլ շատ բաներ, ուստի չէր ընդունում և օրերով մեզ չէր արձակում. . . մինչև մի քիչ փող ձեռքում դնելով կազատուէինք. . . : Այս էլ երկրորդ կրակն էր. . . վերջացրեց ուստայ Ուհանը իւր երկար բացազրութիւնը: »

Տասներեք երրորդ դարու Աղայ գիւղը, որ Սմբատ իշխան Սյրբելեանը նուիրել էր Ամաղուի Նորավանքին, պէտք է որ լինէր կամ այժմեան Խաչիկի տեղը, կամ սորանից մէկ վերստ գէպի հիւսիս, Քուռակախաղաց (Ղուլուն օյնաղ) լեռան արևմտեան ստորոտում, ինչպէս հաւաստեցանում է մեզ նոյն իշխանի կանխիկ յիշած արձանագրութիւնը, 1261 թուականից: Խաչիկի շուրջը և հիւսիսային ուղղութեամբ մինչև Քարկոփայ վանքը կան գիւղատեղեր, տների փլատակներ, գերեզմաններ, խաչքարեր, ձիթահանքներ: Ձիթահանքի մի մեծ բոլորիկ քար կողքի վերայ դրած է գիւղի հրապարակում, ուսումնարանի շինութեան առաջ: Միւս ձիթահանքը գիւղից դուրս է և այժմ նորոգած: Նորա բոլորակ քարը կրում է այս արձանագրութիւնը. « Կուկեցի ուստայ Յոհաննէս նկարաքար. ես Սամոն որդի Յոհաննէսի Տէր Սամուէլի: » Կուկի, այժմ Քիւքի. երբեմն հայաբնակ, այժմ թրքաբնակ գիւղ է նախիջևանի գաւառում, Կանլի գետի մօտ, որից և Քի-ի Դաղ լեռաւը:

Խաչիկից հարաւ արևելք, մի և կէս վերստ հեռու գիւղից, Կարասաթար բլուրի շարունակութեան վերայ կայ փոքր գիւղա-

տեղ իւր եկեղեցու, տների և գերեզմանատան փլատակներով առանց որ և է արձանագրութեան և թուականի: Խաչիկեցիք անուանում են սորան Հին գիւղապէլ: Կատուաքարից հարաւ, Հաւուշի գետի վերայ, մի սրածայր ժայռի գագաթին կայ աւերակ բերդի պարիսպ, ուր գտնում են պղնձէ նետեր, իբրև ապացոյց որ երբէմն այդ տեղ մարդկային արիւն է հոսել . . . : Խաչիկեցիք երբեմնակի անուանուում են սորան Հրաշկաբերդ, բայց սխալուում են: Բերդի շուրջը և տակի ձորը կրում են Բերդախաչ կոչումը:

Խաչիկի արևելեան կողմից իրար վերայ կուտակուում են կանաչածածկ լեռները, որոնց ամենաբարձրը կոչուում է Գեալնի դայայ, (հարսի ժայռ): Լեռները մասամբ վարելահողեր են, մասամբ արօտատեղեր: Մի ճանապարհ օձապտոյտներով Խաչիկից բարձրանում է մինչև Գեալին դայայ և այն տեղից թեքուում է դէպի Կնիշիկ, Կորադիզ, Սղբին և այլ գիւղեր: Հենց այդ ճանապարհով ուղղուած, Խաչիկից մի վերստաչափ բարձր, ձորի գլխին, հարթ բլուրի վերայ կհանդիպէք մի ծակ քար, որ զարմանալի ճարտարութեամբ բժշկուում է Խաչիկեցւոց ցաւոտ ականջները և դորա համար ևս բլրակը իւր ծակ քարով կոչվում է Անկանաչախաչ:

Նայն ճանապարհով մի քանի քայլ ևս վեր կհանդիպէք բոլորակ շարուած պատեր, առանց առաստաղի: Առաստաղը եղել է բայց մի գիշեր սուրբը ձգել է նորան ներքևի ձորը, Պատերիներսը, գետնի մէջ ցցուած կայ մի արշին բարձրութեամբ նեղ, անտաշ, կոպիտ, ձէթոտ, ծխոտ և ցխոտ քար, որի ճակատին կացնով փորած է երկու խաչաձև նշան: Սորա շուրջ դարձած են մինչև քսան հատ կաւէ ճրագ: Սա մեծ և նշանաւոր ուխտատեղի է Խաչիկեցւոց համար, որոնք կոչուում են սորան սուրբաբար Ընկարախն, երբեմն էլ Հապարախնիկ: Խաչով, աւետարանով երդուելը խաչիկում այնքան ոյժ չունի՝ որքան ընդհանրացած Ընկզարաթով երդուելը: Նա բժշկուում է մարդկանց և անասունների ցաւեր . . . հաւասարապէս: Նրջակայ գիւղօրայքում հանրացաւը կոտորում է անասուններին, բայց Խաչիկում, Ընկզարաթի զօրութիւնից, մի գառն անգամ չի սատա-

կում . . . Երբ գարնան վերջին ձիւնը հալուում է և Խաչիկեցիք առաջի անգամ պէտք է անասունները հանեն դաշտ և իւրեանք էլ գնան վարելու: Նախապէս անասունները քշում են Ընկզարաթի մօտ, երեք անգամ պտտցնում են նորա շուրջը, մատաղ են մորթում, հաճոյանում են ուխտին և ապա թէ վտտահանում են դաշտ գուրս գալ: Որովհետև Ընկզարաթը բժշկում է և անասունների, ուստի խորիմաստ և հանճարաւոր Խաչիկեցիք յիշեալ բառի ծագումը բացատրում են Իւագ Ղխարաթի, այսինքն կովի ուխտատեղի, որ կրճատ կլինի Ընկզարաթ:

Իւրաքանչիւր տարի, Համբարձման օրը, գիւղի մէջ մնում են միայն զառամեալները, անդամալոյծները և թոյլ հիւանդները, այն ինչ միւս տղամարդիկ, կանայք, հարսներ, աղջկուհիք, երեխայք, հովիւ, ձի, եզ, կով, ոչխար, շներ, կատուներ, միով բանիւ Խաչիկու բոլոր շնչաւորները ժողովւում են Ընկզարաթի շուրջը, աղօթում են, զբօսնում են, զուարճանում են և մի քանի տարի առաջ վիճակախաղ էին անում (ջանգիւում), մատաղ են մորթում: Բոլոր կթի ոչխարները և կովերը կթում են: կաթի մի մասը բաժանում են գիւղի աղքատներին, միւս մասից բրինձով կաթնապուռ են եփում, արականների և իգականների համար առանձին սեղան են բանում կանաչ գետնի վերայ, ուտում են և ուրախանում: Նախկին տարիներում այդ օրը մի վայրենի ոչխար էր գալի և պարկում Ընկզարաթի առաջ, Խաչիկեցւոց մնում էր հեշտ ու հասգիստ մորթել և ուտել: Բայց այժմ սուրբը իւր վաղեմի սովորութիւնը թողել է . . . :

Հարցրէք որ Խաչիկեցուն կուզէք, թէ ո՛ւր է Ղաւանջ օյնաղ սարը, նա իսկոյն ձեռքը կմէկնի արեւելք՝ դէպի այն բարձր սար, որ մի լանջով կախւում է Խաչիկու վերայ, միւսով թեքւում է այն խորաձորը, որ բոլորեքեանք անուանում են Փայայ Գայայ (գոմաձոր) կամ Դահրասայ իւրի (վարդապետական հող, ամարանոց, բնակարան): Չորի աղբիւրները միանում են, հոսում են վայր, խառնւում են Կնիշիկ գիւղի առուակի հետ և ապա խորխորատ ժայռերի միջով իբրև մի առու, գնում է

Ամադուի տակով, Աւիի ձորով մինչև Արփայայր: Աուլուն օյնադը Սմբատ իշխանի արձանագրութեան մէջ յիշած Բուռակախողացն է, որ այժմ չէ գործածուում: Հետաքրքիր է թէ հայ անունը երբ է թուրքացել, կամ հնուց ո՞ր լեզուով էր գործածուում:

Աուլուն օյնադ կամ Բուռակախողաց անունն ծագման վերաբերութեամբ բնիկները ավանդաբար հաստատում են թէ Փայոյ գարայ կամ մոհրասայ իւրդի նորա համար է կոչուում, որ Ամադուի նորավանքի վարդապետները ունէին այդ ձորում և ցանք և գոմեր: Մի անգամ, վարդապետներից մինը մատակ ձիու վերայ նստած հաց էր տանում վանքական գութանաւորների համար և նորան հետևում էր ձիու քուռակը: Աուլան օյնադ սարի գլխին Արադուշը (արծիւը) բարձրացնում է քուռակին և օդի մէջ խաղացնում: . . . Սորանից ծագել է սարի անունը: Պատմում են նմանապէս թէ Ամադուում Բուրթել իշխանի կառուցած տաճարի գմբեթի վերայ, որ այժմ խոնարհուած է, քանդակած էր արծուի և քուռակի արձանը:

Թէպէտ ձանադարհորդութեանս ուղղութիւնը Խաչիկից դէպի հիւսիս է, սակայն չէ կարելի անտես թողնել Հաւուշ գիւղը, ուր գնալու համար ես պէտք է թեքուում դէպի հարաւ արեւելք: Կտուռաքարի մօտով, սարերի լանջով, ձորերի միջով ես դուրս եկայ Պսպասու ձորը, ուր արդարև սառնորակ աղբիւրի շուրջը կան շատ ընկուզէնիք և հաղողի որթն: Սորանից յետոյ Ոսպասու ձորակն է և ապա Հաւուշը, մի թրքաբնակ գիւղ, որ ոչնչով չէ տարբերուում իւր նմաններից:

Անշուշտ, սա այն Աւէն է, որը Սմբատ Օրբելեանը, 1261 թուականին նուիրեց Ամադուի նորավանքին *): Սմբատի մահից յետոյ, նորա եղբայր Տարսայիճի իշխանութեան օրով, նորավանքի վանահայր Սարգիս եպիսկոպոսը նոյնպէս նուիրում է այս գիւղը իւր սահմաններով վանքական հիւրատանը, որ կրտսնենք իւր տեղը և իւր ժամանակը: ԹԳ. դարու վանքապատկան Աւէշը, Ռուսայ նոր տիրապետութեան ժամանակ,

(*) Օրբել. պատմ. նահ Սիս. գլ. 41:

մուշքադարական իրաւունքով պատկանում էր, իւր ամէն սահմանով, Եայիջեցի Յուսէին—Ալի սուլթանին, Գոստալիբէ-գին (Խաչիկու եկեղեցում ձի կապող) և Քեազում բէգին, որոնցից այժմեան Հաւուշեցիք գնեցին իւրեանց համար բոլոր գիւղը և հողերի մեծ մասը իբրև սեփականութիւն:

Այս գիւղից 4—5 վերսու գէպի հարաւ արևելք, արձակ կանաչ լեռնագօտու վերայ կայ հայոց հին, այժմ անքնակ, գիւղատեղի Թաճալալը անունով, Թէպէտ առանձնակի և նշանաւոր բան չկայ աւերակների մէջ, սակայն տեղական հայերը և թուրքերը, գուցէ անդէնից յափշտակուած, պատմում են որ գիւղը այնքան դեղեցիկ է եղել, որ թամաշայ (տեսնելու արժանի) է եղել շրջակայքում: Սոցա հրճուանքը չափաւորելու համար հաւատտիացնում եմ, որ այդ գիւղը պէտք է լինի Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Օրբէլեանի գիւղօրէից ցուցակում յիշած Թաճալալը, ձահուկ (Ձահրի) գաւառում, որից, արգարև այնքան հեռու չէ: Թամաշալըլը իւր շրջակայ հողերով պատկանում է Հաւուշեցուց:

Հաւուշի հիւսիսային եզրում, բարձր ժայռի ստորոտում երևում է հայոց փոքրիկ եկեղեցու աւերակ հասարակ քարից, ցխամած: Անտաշ վէմ քարը դեռ ևս ցից կանգնած է սեղանի վերայ: Արձանագրութեան հետք չկայ: Շրջակայ գերեզմանաքարերը անտաշ, անարձանագիր և անթուական: Աւերակները վերջին ժամանակի գործ են:

Սորանցից մօտ 100 քայլ դէպի հիւսիս, կիոաշրջան ձևի ժայռի ճակատի բազմաթիւ ճեղքերից վազում են յորդաբուղիս ականակիտ ալբիւրներ, Հայերը կոչում են ժայռը Կլաւոր, իսկ թուրքերը Զրալխանայ (ճրագատեղի): Թուրքերը շատ են յարգում սորան իբրև ուխտատեղի: Եկեղեցու աւերակները զննելուս ժամանակ ինձ շրջապատող հետաքրքիր Հաւուշեցի թուրքերը մինչև անգամ կրկնում էին « դա ի՞նչ է, տեսնելու առարկան Զրալխանան է: » Լաւ, տեսնենք, ասացի: Քեանի մակերևոյթից խորանում է քարաժայռի մէջ մութ և նեղ այր, որի պատերի ամէն մի կէտից ջուրը կաթկաթելով լճակ է կազմում յատակում և այրի բերանով հոսում դուրս: Ուղեկ:

ցող հայերը հաւատացնում էին թէ այրի մէջ կայ ճգնաւորի գերեզման, որից և կախուած է Կզաւորի զօրութիւնը :

Նայում եմ՝ այրի բերանը նեղ է, ներսը սաստիկ խոնաւ, ջուրը անգաղար կաթում է: Ահա գերեզմանաբարի ծայրը հրեւում է, ցոյց են տալի ինձ ուղեկիցներս: Շարժուած հետաքրքրութիւնից՝ վերնահանդերձս հանեցի և փորեսող մտայ այրի մէջ: Ցասը բոպէ մնալով թէև լաւ թրջուեցայ, բայց հաւատարիացայ որ չկայ ոչ մի գերեզման և գերեզմանաբար և դժուար թէ որ և է ճգնաւոր համաձայնէր բնակուիլ այդպիսի այրում:

Ի՞նչ է նշանակում արդեօք Կլաւոր բառը, որ ես մի քանի տեղ լսած եմ և այդպիսի տեղեր տեսած եմ: Այս տեղ ջրատ այրին Կզաւոր են ասում, մի այլ տեղ ջրվէժ տեղին պնոյնէս Կզաւոր են ասում և այդ տեղերը միմեանցից շատ հեռու են: Ինչ և իցէ:

Հաւուռի Կզաւորը ուխտատեղի է Խաչիկու հայ կանանց համար, բայց առաւել ևս շրջակայ թուրք կանանց համար, որոնք ուխտի գալով կախում են այդ սրբի առաջ կանգնած թուփ ծառի ճիւղերի վերայ, ինչպէս ես ականատես եղայ, գոյն զգոյն թելեր, չթի կտորներ, փոքրիկ արախչին, կանացի փոքրիկ հանգերձի բոլոր մասերը, ճօճ և մէջը շորէ երեխայ (չբերք կանանց գրած՝ որպէս զի յիմանան), երկաթէ բեւեւներ, փայտի բարակ կտորներ, Քերբալայից բերած կաւէ ըլոււնների շարք, և այլ շատ առարկաներ: Այդպիսի ծառը կոչւում է Զընթ աղաջէ (ցնցոտածառ): Սոյն ծառը ես տեսել եմ Ղազախու գաւառում, վերին և ներքին Բասեններում և այլ տեղեր՝ հայերի և թուրքերի մէջ երևում է որ Զընթ աղաջին ունի հին, կռապաշտական ծագում:

Արդէն կանգնած եմ Նախիջևանի գաւառի սահմանում, բայց կվերադառնամ եկածս ճանապարհով կրկին Խաչիկ և այն տեղից կուղղուեմ դէպի հիւսիս:

Խաչիկից երկու վերա հեռու, նորա հիւսիսային կողմում, ալեծածան արտերի մէջ երևում է ահա իւր ժամանակ նշանաւոր, իսկ այժմ թշուառ, աւերուած Քարխոփայ վանքը, որ

հազար տարի շարունակ նայում է մեզ վերայ, հազար տարի... պետութիւններ են կորնչում կամ կազմակերպւում, ազգեր են անհետանում կամ յայտնագործւում... հազար տարի...:

Հազար տարու պատմութեան մէջ խորասուզուած, երկար ու ձիգ անցեալի տակ ընկճուած՝ ես քայլերս փոխում եմ գէպի Քարկոփ, գէպի տասը անընդհատ դարերի կենդանի վկան... անցնում եմ Ուլախէրէ ազբիւրը՝ Ղարղայ Քաղաք կոչուած գիւղատեղին, կարդում եմ կիսով չափ հողի մէջ խրուած խաչքարի արձանագրութիւնը « ի թվիս 21. (730) Ե. Սարգիս կրօնաւոր կանգնեցի զխաչս ի բարեխօսութիւն ինձ և Դաւթին :

Վանքի արևելեան կողմում, Խաչիկեցւոց արտերի մէջ երեւում են շատ քարակոյտներ հին տների աւերակներից մնացած: Գուցէ միաբանութեան կացարաններ լինին...: Նոցա մէջ կայ և մի ձիթահանք՝ իւր կողքի վերայ դեռ ևս կանգուն բոլորակ քարով: Դէպի հիւսիս՝ բլուրի լանջի վերայ ընդարձակ գերեզմանատան անարձանագիր տապանաքարերով: Դէպի հարաւ ջրաղացատեղի վերայ թափուած են ջրաղացի քարէ խողովակաձև նաւի մեծամեծ կտորները (բաժինները), թուով հինգ հատ: Այդ խորանարդանման քարերից մինի վերայ կայ այս արձանագրութիւնը « Զամենաբարին և զլուսաւորին եկեղեցւոյ զՏէր Ստեփաննոս ի բարի յիշեցէք թ. 215, (747): Քարերից մինը Խաչիկեցիք տարել են իւրեանց Շոշ Կաթիւրէ համար նաւ շինելու:

Ջրաղացը իւր ջուրը ստանալիս է եղել այժմեան Շոշաւան առուակից և քարհիզներից, որոնց հետքերը կան և այժմ: Քեհհրիզը ստորերկրեայ ջրանցք է, հեռու տեղից ջուր հանելու և բերելու: Քեհհրիզի սահմանում երկու բարձր պատուանդանի վերայ մի ևս առաւել բարձր կանգուն խաչքար գծուար ծանկի արձանագրութեամբ՝ կոչվում է Պարթաւոյ խաչ, ըստ որում յետևի երեսում ունի ուռուցիկ մասը պորտլ նման: Խաչիկեցիք կոչում են սորան և Սառի խաչ, այսինքն՝ ցասման խաչ, ըստորում կայծակի, մորեխի, մկան և այլ այդ պիտի հասարակաց թշուտութիւնների առաջն առնում է.:

Վանքից տասը քայլ հարաւ կիսով չափ հողում ծածկուած տապանաքարերի շարքում մինը կրում է հետեւեալ գրութիւնը . Այս է տապան Մկրտիչ կաւակրոն սրբազան քահանային . յիշեցէք ի Քրիստոս . ԹՎ . 22Բ . (772) .

Վանքի տակը կարելի է հաշուել մինչև երեսունևհինգ սենեակների աւերակներ . Ահա այն բոլորը ինչ որ կարելի է տեսնել Քարկոսի շրջակայքումը . Այժմ մտեանաք վանքին .

(Շարունակէլ)

ՔԱՋԱԲԵՐՈՒՆԻ .

ԱԶԳԱՅԻՆ

Ամսոյս 25 ին նորին Օծութիւն Վեհափառ Հայրապետն ազգիս առաւօտեան 7 ժամին իւր աղօթքը Հառիճոյ վանքի Ս . տաճարում կատարելից յետ ուղևորվում է գէպի Ս . Աթոռը : ներսէս և Արիստակէս Արքազաններն որոնք 23 ին Ս . Աթոռից գնացել էին Հառիճ , ուղեկցում են նորին Օծութեան : նորին Օծութեան ուղեկցում են Հառիճից և Արժաւազ քահանայ Յովսէփ Կոստանեանց , հայր Մարտիրոս Տէր Պօղոսեանց , ինչպէս և այլ բազմաթիւ գիւղական եկեղեցականք ու Հառիճոյ ընկերութեան անդամ մեծ . Պ . Յարութիւնեանց , Շիրակայ գաւառապետի օգնականն և այլ պաշտօնատար անունները . Արժ . Հայր Յովսէփ Կոստանեանցն , որ նորին Օծութեան Հառիճում ընդունելու և ճաշկերոյթ պատրաստելու ժամանակ գլխաւոր կարգադրիչ եղած էր , իւր եկեղեցականներով մինչև Բաշ - Ապարան ուղեկցելուց յետ Վեհափառ Հոր օրհնութիւնն առնելով վերադառնում է :

Նորին Օծութիւնը Բաշ - Ապարանում մի քանի ժամ հանգստանալից յետ շարունակում է իւր ճանապարհը մինչև Նարաքիլիս գիւղն , ուր և գիշերում է : Ապարանից ուղեկցում է նորին Օծութեան էջմիածնոյ Գաւառապետ Մեծ . Պ . Ի . Թ . Խան - Ալեանցն , որ երկղւ որ առաջ գնացել էր ընդառաջ